

Oordeel en begrip: wie is ‘(goede) moslim’ in Nederland?

Besprekingsartikel van Hirsi Ali, Quadir, Ajouaou en Honing¹

Welmoet Boender*

Summary

Last year, strong public appeal was made to Dutch Muslims to collectively distance themselves from IS and its notion of jihad. In this momentum, four books were published – in Dutch – by three Muslims and an ‘ex-Muslim’. They show different considerations of how to live as (‘good’) Muslim in the West. This review article analyses their positions. In the first book, the former Dutch politician Ayaan Hirsi Ali pleads for far-reaching amendments of Islamic rules concerning belief, ethics and law. Her view essentially differs from Muslim theologian Razi Quadir (VU Amsterdam), who uses Sunni orthodox hermeneutical instruments. The third author, Muslim theologian and ministry official Mohamed Ajouaou (VU Amsterdam) argues that one should primarily look at the diversity of Muslim religiosity in the Dutch secular context. Finally, in his autobiographic portrait, Dennis Abdelkarim Honing explains how he discovered legitimate options to live as pious Muslim in the West. Each in their own way, the authors point at the phenomenon of accusing fellow Muslims of being heretic or going astray, and its heavy impact on internal Islamic debate.

Vier boeken in één tijdschrift

In het afgelopen jaar werd in het maatschappelijke debat een luide oproep gedaan aan moslims in Nederland om zich publiekelijk uit te spreken tegen de wandaden van IS die in naam van de islam werden gepleegd. Hun werd gevraagd te reageren op die levensgrote vraag waarom een groep Nederlandse moslimjongeren in naam van de islam bereid was geweld te gebruiken in Syrië en Irak, en misschien uiteindelijk wel tegen de eigen Nederlandse samenleving, net zoals was gebeurd in Parijs en Kopenhagen. Moslims in

---

* Welmoet Boender is islamoloog en antropoloog en doet onderzoek naar de ontwikkeling van islamitische theologie in Europa. Zij is verbonden aan het *Leiden Islam Outreach Programme* van de Universiteit Leiden. Tevens is zij geaffilieerd aan het *Erlangen Zentrum für Islam und Recht* aan de Friedrich Alexander Universität in Erlangen-Nürnberg, Duitsland.

Nederland werden als collectief uitgedaagd om met een antwoord te komen vanuit de onbegrepen geloofstraditie.

In dit heftige momentum verschenen tussen juni 2014 en maart 2015 vier heel verschillende Nederlandstalige boeken waarin drie moslims en één 'ex-moslim' zich uitspreken over de vraag hoe Nederlandse moslims gelovig (kunnen) zijn in de Westerse samenleving. Ayaan Hirsi Ali, die als voormalig Nederlandse politica voor de VVD en eerder de PvdA de bulk van de media-aandacht kreeg, publiceerde *Ketters. Pleidooi voor een hervorming van de islam*, dat ze oorspronkelijk in het Engels schreef. Theoloog en publicist Mohamed Ajouaou gaf zijn boek *Wie is moslim? Geloof en secularisatie onder westerse moslims* uit. Niet of nauwelijks opgemerkt in de media is het werk van de islamitisch geestelijk verzorger Razi Quadir die zijn masterscriptie aan de Vrije Universiteit bewerkte tot het boek *Vrijheid van meningsuiting in de islam*. En tenslotte verscheen in het voorjaar van 2015 *Ongeloofwaardig. Hoe ik mezelf radicaliseerde, en daarvan terugkwam* van de Nederlandse bekeerling Dennis Abdelkarim Honing, die zijn verhaal liet optekenen door de journaliste Nikki Sterkenburg.

Het zijn vier heel verschillende boeken, dat dient voorop gesteld te worden. Ze vertegenwoordigen verschillende genres, van populairwetenschappelijk (Ajouaou) en islamitisch-theologisch (Quadir) tot essayistisch-activistisch (Hirsi Ali) en autobiografisch-beschouwend (Honing). Desondanks is het boeiend en gepast om de vier boeken naast elkaar te bespreken. Alle vier auteurs richten zich op een breed Nederlands publiek dat zij graag van 'de juiste informatie' over islam willen voorzien. Alle vier willen ze inzicht geven in de problematiek van moslims in de Nederlandse of Westerse samenleving. En alle vier laten ze een stukje van een breed spectrum aan opvattingen en mogelijkheden zien, door aan te geven hoe zij nadenken over de verenigbaarheid van 'islam' en 'het Westen', zowel als het gaat om de dagelijkse praktijk van de 'geleefde religie', als in het theologisch denken over de interpretatie van de heilige teksten. Het zijn publicaties 'van eigen bodem', producten van een islamitisch Westers denken, die concreet gaan over wat er hier en nu in Nederland gebeurt.

Alle vier de boeken gaan over de vraag hoe moslims omgaan met de interpretatie van de islamitische bronnen, vooral de Koran en de Soenna van de profeet (dus het voorbeeld van de profeet Mohammed) in de context van Europa en het Westen. Hun visies naast elkaar vormen een spectrum van opvattingen dat niet alleen hier in Nederland of in het Westen bestaat, maar ook in de moslim-meerderheidslanden. Hieronder zullen de vier titels succesievelijk besproken worden. Welke verschillende posities worden zichtbaar

in deze vier boeken in het debat over hoe je gelovig moslim kunt zijn in het Westen? Elke visie brengt een fragmentarisch deel van zeer gecompliceerde werkelijkheden naar voren. Daarbij valt op dat de auteurs ieder op hun eigen manier wijzen op het verschijnsel dat moslimgroeperingen elkaar wederzijds verketteren.

Ayaan Hirsi Ali (geb. 1969)

In het boek *Ketters. Pleidooi voor een hervorming van de islam*, herhaalt de voormalige ‘BN-er’ Ayaan Hirsi Ali haar pleidooi uit haar eerdere boeken: zolang niet wordt erkend of begrepen dat geweld geworteld is in de islam zelf, zullen onderdrukking van vrouwen, homoseksuelen en andersgelovigen alsook wreedheden van jihadisten jegens andersdenkenden doorgaan. Waar zij voorheen pleitte voor het afstand nemen van de islam als enige uitweg, brengt zij in *Ketters* een nieuw element aan door te betogen dat de noodzakelijke verandering ook *in* de islam gezocht kan worden. Sterker, ze ziet een groep, die zij ‘moslimdissidenten’ noemt, actief pleiten voor hervorming van de islam, in gang gezet in de Arabische Lente van 2011.

De hervorming van de islam die zij noodzakelijk acht, kadert ze in een vergelijking met Maarten Luthers hervormingsagenda die hij op de Wittenberger kerkdeur spijkerde in 1517. Hirsi Ali spijkert haar vijf stellingen op een ‘virtuele deur’: “1) Laat Mohammed en de Koran openstaan voor interpretatie en kritiek; 2) Geef voorrang aan het huidige leven, niet aan dat daarna; 3) Leg de sharia aan banden en maak deze ondergeschikt aan seculier recht; 4) Maak een einde aan de praktijk van ‘het goede bevelen en het kwade verbieden’; 5) Laat de oproep tot jihad varen” (p. 84). Dit is overigens een geheel andere hervorming dan de islamitische reformisten van begin twintigste eeuw voorstonden. Zij riepen ook op tot een hervorming, maar dan juist door terugkeer tot de authentieke bronnen van de islam (de Koran en de Soenna).

De tweede drager van haar pleidooi is dat ze moslims indeelt in drie categorieën. De eerste categorie zijn de ‘Medina-moslims’ ofwel de ‘fundamentalisten’. Zij stellen een regime voor gebaseerd op de shari’a en zien het als een eis van hun geloof dat ze die aan iedereen opleggen. Dit is inclusief de oproep tot geweld. “Zelfs als ze zich niet zelf inlaten met geweld, aarzelen ze niet het goed te praten” (p. 23). De tweede groep die zij onderscheidt zijn de ‘Mekka-moslims’, de conservatieve, brave, maar ook stilzwijgende meerderheid die volgens de ethische aanwijzingen van de profeet tijdens diens beginperiode in Mekka wil leven. Echter, meent Hirsi Ali, zij hebben wel een probleem:

hun godsdienstige overtuigingen staan in een gespannen verhouding tot de moderniteit (p. 25). De groep die uit deze ‘cognitieve dissonantie’ wil komen, noemt zij de ‘moslimdissidenten’. Dat zijn die moslims die niet, zoals Hirsi Ali zelf, de islam (willen) verlaten, maar voorstellen doen voor een interne hervorming.

Dit is echter een uiterst kwetsbaar proces. De moderne geschiedenis (net als overigens de premoderne) leert dat dergelijke dissidenten door politieke en religieuze heersende machten ernstig tegengewerkt kunnen worden, door hen te beschuldigen van ketterij, waardoor kritisch debat gesmoord kan worden. Uit de titel van haar boek blijkt dat ze zich bewust is van de grote gevoeligheid van de notie van hervorming, vernieuwing.² Ironisch is dan ook dat zij diegenen die zij wil ondersteunen in hun religieuze hervorming met naam en toenaam noemt en hen in de appendix van haar boek als afwijkende stemmen identificeert. Zo wordt de Nederlandse Yassin El-Forkani genoemd als ‘moslimdissident’. Daarmee riskeert hij het om als ‘ketter’ gezien te worden, waarmee hij juist buitenspel gezet wordt in een toch al uiterst krappe speelruimte van intern en extern gericht theologisch en maatschappelijk debat.

De plaats van Hirsi Ali's betoog in een spectrum van visies, maar ook haar wijzen op de kwestie van het ‘elkaar de maat nemen’ als moslims, wordt duidelijker als we gaan kijken naar de andere drie boeken.

Razi Quadir (geb. 1972)

Razi Quadir is de tweede auteur die ik hier wil bespreken. Razi Quadir's boek kan worden gezien als een product van hedendaags soennitisch orthodox denken. De voormalige laborant met Indiase en Nederlandse wortels is als docent en onderzoeker verbonden aan het Centrum voor Islamitische Theologie aan de Vrije Universiteit Amsterdam. Tevens is hij werkzaam als geestelijk verzorger bij de Dienst Geestelijke Verzorging van het ministerie van Veiligheid en Justitie.

Hij presenteert zichzelf als ‘Nederlands burger, moslim, onafhankelijk en kritisch denkend individu’ (p. 9). Wat volgt is een orthodox-soennitische uitleg van religieuze opvattingen over de betekenis van vrijheid van meningsuiting in de islam. Zijn uitgangspunt is dat er in de islam alle ruimte is voor vrijheid van denken en expressie. Hij verzet zich tegen “...het beeld dat de islam vijandig staat tegenover de vrijheid van meningsuiting en om die reden onverenigbaar zou zijn met algemeen geldende Nederlandse normen en waarden” (p. 10).

Kern van zijn argument is dat vrijheid van meningsuiting in de islam twee centrale doelstellingen heeft. Ten eerste: waarheidsvinding van de goddelijke Wet. Ten tweede: de bescherming van de menselijke waardigheid, waarbij de islamitische orde een staat van chaos (*fitna*) kan tegengaan. Dat betekent dat er allerlei manieren zijn waarop moslims kunnen oproepen tot waarheidsvinding en tot het beschermen van de islamitische samenlevingsorde, zowel in een islamitische als in een niet-islamitische staat. De weg om de Waarheid te vinden over de shari'a is vrij. Wat goed is en wat kwaad is, is de basis van het islamitische recht en deze moet in vrijheid kunnen worden onderzocht. Ook is het noodzakelijk dat moslimgeleerden juist in de huidige tijd met zijn snelle ontwikkelingen en pluralisme hun toevlucht kunnen nemen tot *ijtihad* (p. 57), ofwel onafhankelijk redeneren met behulp van de menselijke rede (p. 49). Tegelijk is er hierbij steeds sprake van regels. Voor die regels baseert Quadir zich op gezaghebbende geleerden uit de islamitische traditie, die hij kritisch bespreekt, zoals Al-Ghazali (gest. 1111) en Ibn Taymiyya (gest. 1328), maar ook moderne geleerden zoals de Afghaans-Maleisisch-Britse moslimgeleerde Mohamed Hashim Kamali (geb. 1944). Zo is ook het oproepen tot het doen van het goede en het laten van het kwade (*al-amr bi'l ma'ruf wa'l nahy 'an al-munkar*), waarvan Hirsi Ali meent dat het losgelaten moet worden (stelling 4), aan regels gebonden.³ Quadir stelt: "Wat van belang is bij het toepassen van vrijheid van meningsuiting, zoals het recht van spreken, is dat de juiste doelstellingen worden gediend. Deze doelstellingen zijn waarheidsvinding en bescherming van de waardigheid van een persoon. Dit houdt in dat ... vrijheid van meningsuiting in de islam niet absoluut is. Zo is er geen vrijheid om kritiek te leveren op zaken die helder zijn beschreven in de Koran en de Sunnah (p. 57)." Wel kunnen bepaalde interpretaties worden bekritiseerd. Op basis van zijn verhandeling komt Quadir op een andere uitleg van de straf op het verbod van afvalligheid dan veel andere klassieke en hedendaagse moslimgeleerden. Anders dan de meeste klassieke rechtsgeleerden, onderscheidt hij afvalligheid van blasfemie. Dit is in de moderne tijd relevant, omdat in de klassieke interpretatie afvalligheid als vorm van hoogverraad werd gezien, waarop de doodstraf moest staan. Wanneer een moslim in onze tijd van het geloof stapt, is dat geen vorm van hoogverraad tegenover de islamitische staat, dus volgt daaruit dat de doodstraf geen gepaste straf is. Quadir volgt hier de redenering van de invloedrijke veertiende-eeuwse soennitische Koranexegeet Ibn Kathir. Over blasfemie stelt hij dat dit geen misdad is die in de Koran wordt genoemd waarvoor een vaste straf staat. Daarom moet deze door een islamitische rechter worden beoordeeld (als een *ta'zir* delict). Blasfemie is ook geen bedreiging voor een islamitische staat, dus het is ook geen vorm van

hoogverraad. Overigens stelt Quadir dat moslims zich moeten houden aan de wetten van het land waarin zij wonen. Uiteindelijk betekent dat ook dat volgens de Nederlandse Grondwet iedereen de vrijheid heeft om van godsdienst te veranderen (p. 172).

Om de positie van Quadir nog wat nader in te vullen, is het van belang om stil te staan bij zijn notie van religieuze vernieuwing – de hervorming waar Hirsi Ali het over heeft. Een van de onderwerpen van zijn boek is hoe als moslim om te gaan met gelovigen die pleiten voor religieuze vernieuwing aangeduid als *bid'a*. *Bid'a* wordt gezien als alles wat niet in overeenstemming te brengen is met de Koran en de Soenna van de profeet, diens metgezellen en eerste generaties volgelingen. Hierover schrijft hij:

Een ... kwestie van algemeen belang kan ontstaan met betrekking tot mensen die pleiten voor theologische innovatie (*arbaab al-bida'*) en ketterij. De vraag die zich hierbij voordoet is of deze mensen aan het publiek bekend moeten worden gemaakt om zo het algemene belang te beschermen. Al-Ghazali heeft deze vraag bevestigend beantwoord en legt er nadruk op dat ketterij en verval bekritiseerd en onthuld moeten worden zodat de gemeenschap zichzelf kan beschermen en maatregelen kan treffen tegen hun dwalingen. Hierbij is het echter wel noodzakelijk dat de publiciteit die aan de vermeerderaars van *bida'* wordt gegeven, zich beperkt tot de feiten en niet gepaard gaat met beledigingen (p. 162).

Quadir geeft aan dat in de soennitische orthodoxe leer de daad van religieuze 'nieuwlichterij' (*bid'a*) gezien wordt als een daad van ketterij. "Een van de grootste vormen van kwaad die onder de moslims bestaan zijn innovaties en ketterijen. Het is verplicht om dit terug te dringen tot iemands beste vermogen." Hij geeft vervolgens aan wat voor hem de kern van een religieuze moraal is: "[A]ls niemand zich tegen het kwaad verzet, zal het kwaad zich kunnen verspreiden. Het kwaad kan zich dan dermate veel verspreiden dat het een maatschappij gaat domineren en overnemen" (p. 36).⁴

Quadir en Hirsi Ali staan als orthodox gelovige en radicaal ongelovige lijnrecht tegenover elkaar. Waar Hirsi Ali wil amenderen en vooral afschaffen, laat Quadir zien dat dit binnen de soennitische orthodoxie niet acceptabel is. Quadir zoekt binnen de orthodoxie naar eigen theologische antwoorden op samenlevingsvraagstukken. Maar als we hiermee onze bespreking zouden eindigen, zouden we maar een deel van het spectrum aan mogelijke posities en pleidooien zien. Daarom halen we nu het derde boek erbij.

Mohamed Ajouaou (geb. 1968)

Om uit de essentialistische standpunten van de eerste twee auteurs te komen, die beide spreken over wat er gebeurt als er uitgegaan wordt van één religieuze Waarheid en wat er gebeurt wanneer daarvan wordt afgeweken, is het nuttig om het derde boek dat in dit bewogen jaar verscheen in de kijker zetten. Het boek van de VU-moslimtheoloog Mohamed Ajouaou heeft als retorische titel *Wie is moslim?* Met deze titel geeft hij meteen aan dat ook hij zich bewust is van de notie van verkettering. Ook hij ziet het indringende probleem dat Hirsi Ali aankaart, dat moslims elkaar in hun gelovigheid de maat nemen. Daarom brengt hij drie dingen naar voren in zijn boek. Ten eerste moeten we (moslims en niet-moslims) beseffen dat het vraagstuk ‘wie is moslim’, en zeker ook ‘wie is *goed* moslim’, zo oud is als de islam zelf. Ajouaou kiest er voor om deze richtingstrijd in de islam zelf historisch uit te leggen aan zijn lezer. We moeten dus de geschiedenis kennen van de interne islamitische discussies over de vraagstukken waarin Hirsi Ali en Quadir zo’n stellige positie innemen.

Ten tweede betoogt hij dat het beter is om op het niveau van de ‘geleefde religie’ te kijken, zodat er meer zicht komt op het scala aan geloofspraktijken en ervaringen onder moslims in Nederland en wereldwijd. Dit is van groot belang voor de beroepspraktijk van de geestelijk verzorgers in de gevangenis en de imams in de moskee (en hieraan kunnen ook vrouwelijke religieuze leiders toegevoegd worden). Zij dienen een ‘contextuele theologie’ te ontwikkelen (p. 19). Ajouaou betoogt dat juist zij in hun manieren om gelovigen geestelijk bij te staan, zouden moeten vertrekken van hoe gelovigen hun religie vormgeven en hun religiositeit beleven. Een ‘praktische theologie’ “behelst... een reflectie vanuit zowel distantie als nabijheid, bestudeert geloofshandelen in al zijn variaties in de sociale context en baseert zich op de empirische werkelijkheid” (p. 19). Dit betekent volgens hem ook dat religieuze concepten bevraagd, herzien of herijkt kunnen worden waarbij recht gedaan wordt aan de religieuze bronnen en traditie, en tegelijk de brug geslagen wordt naar het heden (p. 19).

Zijn derde punt is dat hij niet alleen reflecteert op de vraag hoe in de beroepspraktijk van de Geestelijke Verzorging met deze diversiteit om gegaan kan worden, hij pleit ook voor het ontwikkelen van een vernieuwd sociaal-wetenschappelijk instrumentarium om de diverse moslimreligiositeit beter in kaart te brengen en te analyseren. De huidige concepten zijn vaak nog te veel gekleurd vanuit christelijke ervaringen met secularisering.

Ajouaou's boek opent de weg naar het inzicht dat er ook andere wegen open liggen voor moslims dan die van Hirsi Ali of Razi Quadir. Dit wordt nog duidelijker wanneer we het boek *Ongeloofwaardig*, over de persoonlijke ervaringen van een moslim in Nederland, in ogenschouw nemen.

Abdelkarim Honing (geb. 1990)

Dennis Abdelkarim Honing beschrijft in zijn boek zijn bekeringsproces tot de islam en hoe hij zijn visie op de religieuze traditie in de afgelopen jaren ontwikkelde. Hij verhaalt hoe hij als verwaarloosde Haagse jongere vooral aangetrokken werd door de normgerichtheid van de orthodoxe leer die hem een bepaalde mate van veiligheid, duidelijkheid en comfort verschaftte. Die werd hem geboden in de strenge leer van de salafistische islam en de kleine kring van broeders waarin hij terecht kwam. Anderzijds laat hij zien hoe juist die gerichtheid op het vormgeven van een utopie als levensstijl en in een islamitische staat hem van de islam vervreemde. "Ik dacht erover na, maar wist dat als ik het zou bespreken ik wel 'takfir' [ketter, WB] naar mijn hoofd zou krijgen, of erger" (p. 133). Hij vertelt in het tweede deel van zijn boek hoe hij zich losmaakte. In zijn zoektocht naar een minder conflictueuze, minder beklemmende religieuze realiteit, merkte hij dat er ook andere, legitieme interpretatiemogelijkheden zijn binnen de islam. Door zijn ontmoeting met Arnold Yasin Mol, ook een bekeerde moslim, leerde hij meerdere stemmen kennen in de islamitische traditie zelf. "Hij liet me inzien dat het geen zonde is om over de islam na te denken, in plaats van alleen maar volgzaam te zijn" (p. 146). Voor Honing was het wezenlijk te merken dat (rationelere) denkwijzen naast elkaar kunnen en vooral 'mogen' bestaan. Het is die kennisgeving met de variatie aan mogelijkheden binnen de geloofstraditie die Honing in staat stelde om moslim te blijven, maar wel afstand te doen van een eenzijdige benadering van de salafi *manhaj*. Ook hij is zich van de notie van verkettering bewust, maar hij keert het voor zichzelf om. "[M]ensenrechten en vrijdenken zijn voor mij belangrijker dan de rigide en inhumane interpretatie van de islam van de broeders met wie ik omging. Dergelijk 'ongeloof' is zeer de moeite waard, ongeloofwaardig" (p. 7).

Oordeel over en begrip van meerstemmigheid van de islam in Europa

De antropoloog Talal Asad wijst al langere tijd op het belang van het bestuderen van de islam als ‘discursieve traditie’: wat doen mensen met de aangereikte kaders uit de heilige teksten, de rituelen en praktijken, hoe interpreteren ze die en hoe geven ze er vorm aan? De vier boeken geven hier ieder op hun eigen manier inzicht in.

De boeken zagen in hetzelfde tijdsgewricht van één jaar het licht. Ze hebben met elkaar gemeen dat ze authentieke bijdragen zijn aan een Nederlands debat (Hirsi Ali verwijst veelvuldig naar haar ervaringen in haar Nederlandse tijd). Ze hebben ook met elkaar gemeen dat ze samenlevingsvraagstukken die momenteel in hevige mate opkomen, bespreken vanuit hun ervaring met de islamitische traditie. Ze verhouden zich allemaal tot hetzelfde complexe debat: is islam verenigbaar met democratie en moderniteit?

De vier boeken weerspiegelen vervolgens verschillende tendensen. Waar Hirsi Ali pleit voor afschaffing van orthodoxie vanuit een steeds openlijker beleden atheïsme, roept Quadir op tot het versterken ervan. Hij zoekt de oplossing in de versterking van het geloof en het vermeerderen van kennis van de bronnen, de Koran en de Soenna, en het aanhaken bij gezaghebbende geleerden (onder meer via *ijtihad*). Ajouaou is vanuit zijn belangstelling voor de ontwikkeling van een beroepspraktijk van islamitische geestelijke verzorging op zoek naar mogelijkheden om aan te sluiten bij de geleefde praktijk van ‘de gemiddelde moslim’ in Nederland. En Honing tenslotte vertelt vanuit zijn eigen ervaringen over zijn oplossing, die niet ligt in het versterken van zijn salafistische geloofspraktijk maar in een verdieping in de rijke theologisch-filosofische debatten over de scherpe vragen die iedere religie uiteindelijk met zich meebrengt. De vraag wie de ware gelovige is, is in de geschiedenis van de islam altijd een heikel punt gebleven en is op dit moment tot op scherpe en soms ontoelaatbare hoogten gedreven.

Moslim intellectuelen in Europa worden opgeroepen om de sfeer van interne kritiek en zelfreflectie te vergroten en te versterken. Juist daarmee zou een tegengeluid kunnen worden geformuleerd tegen de eendimensionale, ondemocratische en regressieve ideeën van hedendaagse salafi's. Uit de boeken wordt duidelijk dat er vele stemmen zijn. Tegelijk laten de betogen zien dat de orthodoxe notie van *bid'a* (religieuze nieuwlichterij) en het risico van verkettering een zware druk leggen op het interne theologische debat en de mogelijkheden tot religieuze hervorming. Waar Hirsi Ali, en met haar een meerderheid van het Nederlandse publiek, de nadruk legt op radicalisering en

extremisme binnen de islam, laten de andere boeken zien dat er in de moslimgemeenschappen indringend nagedacht wordt over deze vraagstukken. Dit interne debat blijft tot nu toe te weinig gehoord en vaak onderbelicht. Deze boeken laten zien hoeveel meer er zich afspeelt.

Besproken titels

Ajouaou, Mohamed (2014),

Wie is moslim? Geloof en secularisatie onder westerse moslims, Zoetermeer: Uitgeverij Meinema.

Hirsi Ali, Ayaan (2015),

Ketters. Pleidooi voor een hervorming van de islam, Amsterdam/Antwerpen: Uitgeverij Augustus (Oorspronkelijke titel *Heretic. Why Islam must change to join the modern world*).

Honing, Dennis Abdelkarim & Nikki Sterkenburg (2015),

Ongeloofwaardig. Hoe ik mezelf radicaliseerde, en daarvan terugkwam, Amsterdam, Antwerpen: Uitgeverij Q.

Quadir, Razi H. (2014),

Vrijheid van meningsuiting in de islam, Voorburg: Uitgeverij U2pi.

Noten

- 1 Graag bedank ik mijn collega's van het Erlanger Zentrum für Islam und Recht voor hun commentaar op een uitgesproken versie van deze paper. Een Engelse versie van dit artikel zal worden aangeboden aan het *Journal of Muslims in Europe* (Brill).
- 2 De opeenvolgende titels van haar boeken, steeds een stuk van haar positie in dit debat, laten dit zien, beginnend met *The caged virgin* (2006), dan *Infidel* (2007), vervolgens *Nomad* (2010) en nu *Heretic* (2015).
- 3 Zie voor een heldere inleiding in deze doctrine Michael Cook, 2003, *Forbidding Wrong in Islam. An Introduction*, Cambridge: Cambridge University Press.
- 4 Over deze doctrine (*hisba*) in Europa, zie Lorenzo Vidino, 2013, *Hisba in Europe? Assessing a murky phenomenon*, European Foundation for Democracy.

Literatuur

Cook, Michael (2003),

Forbidding Wrong in Islam. An Introduction, Cambridge: Cambridge University Press.

Vidino, Lorenzo (2013),

Hisba in Europe? Assessing a murky phenomenon, European Foundation for Democracy.

Asad, Talal (1986),

The idea of an anthropology of Islam, Washington DC: Georgetown University, Center for Contemporary Arab Studies.